

**XIX ƏSRDƏ RUSİYADA CİNAYƏT QANUNVERİCİLİYİNİN
MƏCƏLLƏLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ ONUN AZƏRBAYCANDA
TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ****E.Q.NƏBİYEV****nebiyevvelbay@gmail.com****Bakı Dövlət Universiteti**

Məqalədə XIX əsrdə Rusiyada cinayət qanunvericiliyinin məcəllələşdirilməsi ilə bağlı məsələlərdən, onu doğuran səbəblərdən, bu prosesin nəticəsi olaraq ərsəyə gələn Tam Qanunlar Külliyyatından, Qanunlar Toplusundan, Cinayət və islah cəzaları haqqında Qanunnamədən, onun redaksiyalarından, digər mühüm qanunvericilik aktlarından və orada öz əksini tapmış cinayət-hüquq məsələlərinin inkişafından, məcəllələşdirmə prosesinə təsir edən mühüm amillərdən bəhs olunur. Məsələlər araşdırılarkən xüsusi diqqət islahata qədərki və islahat dövründəki proseslərə yönəlmişdir.

İşdə həmçinin Rusiyadakı məcəllələşdirmənin Azərbaycanda cinayət qanunvericiliyinin inkişafına təsiri və bəzi tətbiqu məsələləri araşdırılır.

Əsrlər boyu müxtəlif ölkələrdə hüququn sistemləşdirilməsi hüququn inkişafına xidmət edən, onu dövrün, zamanın tələblərinə uyğunlaşdıran mühüm məsələlərdən biri olmuşdur. Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi qədim zamanlardan həyata keçirilir. Babilistanda e.ə. XVIII əsr Hammurapi qanunları, Qədim Hindistanda e.ə. II-I əsr Manu qanunları, XI əsr Rus Pravdası, Rusiyada 1649-cu il Məclis Qanunnaməsi və b. ötən tarixi dövrlərin dövlət tərəfindən sanksiyalaşdırılmış hüquq abidələrinin sistematik xülasəsidir. Burjuaziyanın hakimiyyətə gəlməsi ilə hüququn sistemləşdirilməsi daha da geniş vüsət aldı. XIX əsrdən başlayaraq, İngiltərə istisna olmaqla, demək olar ki, Avropanın bütün ölkələrində məcəllələşdirmə işlərinə rast gəlinir. Bu dövrdə qitə hüquq sistemi ölkələrində aparılmış məcəllələşdirmələrdə hələ XVIII əsrdə Volterin səsləndirdiyi arzu həyata keçirildi: “Gəlin bütün qanunları aydın, eyni cür və dəqiq yazaq”. Məcəllələşdirmə işlərində XIX əsr üçün səciyyəvi olan iqtisadi və siyasi liberalizm öz əksini tapdı ki, bu da öncə hüquqi inkişafın ümumi çərçivəsinin müəyyən edilməsi, sonra isə xüsusi hüquq sferasına minimal dövlət müdaxiləsi tələbini irəli sürmüşdür. XIX əsr hüquqşünaslarının fikrincə, məcəllələr qadağan edilən və icazə verilən əməllərin sərhədlərini dəqiq müəyyən etməli idi.

XIX əsrdə Avropada başlamış məcəllələşdirmə işləri Rusiyadan da yan keçmədi. Qüvvədə olan hüququn məcəllələşdirilməsi, uzun müddət ərzində toplanmış qanunların xronoloji ardıcılıqla düzürülməsi dövrün, zamanın tələbi, obyektiv zərurət idi. 1649-cu il Məclis Qanunnaməsi dövründən başlayaraq ta XVIII əsrin sonunadək Rusiyada hüququn məcəllələşdirilməməsi xeyli miqdarda hüquqi materialın toplanmasına gətirib çıxarmışdır ki, bu da qanunvericiliyin inkişafına mənfi təsir göstər-

mişdir. Uzun müddət ərzində (200 ilə yaxın) toplanmış qanunvericilik aktları arasında bir-birinə zidd olan aktlar da az deyildi. Qanunlar külliyyatlarının istər rəsmi, istərsə də qeyri-rəsmi elan olunması həyata keçirilmirdi. Bir çox qanunlar, ümumiyyətlə, dərc olunmur və köçürülmə yolu ilə yayılırdı. Odur ki, hüququn məcəllələşdirilməsi bir zərurət kimi ortaya çıxmışdır. Bundan əlavə, həmin dövrdəki ictimai-iqtisadi və ictimai-siyasi şərait də bunu tələb edirdi. Həmin dövrdə Rusiyada meydana gəlib inkişaf etməkdə olan kapitalist münasibətləri də qanunvericiliyə yenidən baxmaq və yeniləşdirmək zərurəti yaradırdı. İstər Rusiyanın özündə, istərsə də onun əyalətlərində, o cümlədən Azərbaycanda yeni ictimai münasibətlərin inkişafı ilə əlaqədar şəxsiyyətin və mülkiyyətin toxunulmazlığı ön plana çəkildi. Mərkəzi hakimiyyət və idarəetmə orqanları sistemində aparılmış islahatlar qüvvədə olan hüququn məcəllələşdirilməsi ilə müşayiət olundu.

Rusiyada məcəllələşdirmə cəhdlərinə hələ XVIII əsrin II yarısında rast gəlinir. 1767-ci ildə isə II Yekaterina tərəfindən Qanunnamənin yeni layihəsini hazırlamaq üçün komissiya yaradıldı. Komissiyada mülkədar kəndlilər və ruhanilər istisna olmaqla bütün silklər təmsil olundu. Komissiyanın fəaliyyəti gedişində müxtəlif silklərin ziddiyyətli maraqları üzə çıxdığından uğur əldə olunmadı.

I Pavel taxta oturduqdan sonra yeni Qanunnamə barədə məsələ yenidən gündəmə gəldi və 1796-cı ildə komissiya yaradıldı. Komissiyanın məqsədi toplu halında Qanunnamə hazırlamaq idi. Burada cinayət, mülki və dövlət (inzibati) hüququ sahələrində bütün qüvvədə olan qanunlar toplanmalı idi.

I Pavelin padşahlığı dövründə komissiya tərəfindən mühakimə üsulu sahəsində 17 fəsil, votçına hüququ sahəsində - 9, cinayət hüququ sahəsində isə 13 fəsil hazırlanmışdı.

1801-ci ildə I Aleksandrın padşahlığa başladığı zaman yeni məcəllələşdirmə komissiyası yaradılmış, lakin 1803-cü ildə məcəllələşdirmə işi Ədliyyə nazirliyinə verilmiş, 1804-cü ildə isə M.M. Speranskinin rəhbərliyi altında cinayət, mülki və ticarət qanunnamələrinin layihələri hazırlanmışdı. Lakin bu cəhd də uğursuzluqla nəticələndi. Zadəganlar bu qanunnamənin fransız inqilabı dövrünün qanunvericiliyinin, ilk növbədə 1804-cü il Napoleon (Mülki) Məcəlləsinin təsiri altında olduğunu bildirmişdilər.

Bütövlükdə 1801-ci ilə qədər göstərilən cəhdlərin uğursuzluqla nəticələnməsinin səbəbi ondadır ki, komissiyalar systemsiz olaraq köhnə qanunları birləşdirir və ya yenilərini tərtib etməklə məşğul olurdular. İrəliyə getmək üçün məcəllələşdirmənin yeni vəzifələri və əsas istiqamətləri önə çəkildi. Qanunlar: a) hüququn sarsılmaz əsaslarına söykənməli; b) idarəçilik ruhuna, dövlətin siyasi və təbii vəziyyətinə və xalq xarakterinə uyğun olaraq bütün dövlət idarəetmə sahələrini əhatə etməli, dövlət orqanlarının səlahiyyət hədlərini, təbəələrin hüquq və vəzifələrini müəyyən etməli; c) dəqiq sistem üzrə yerləşdirilməli; ç) özündə ədalət mühakiməsini həyata keçirmək üçün qaydaları ehtiva etməli idi.

Komissiyaya bütün Rusiya ərazisində qüvvədə olan ümumi dövlət qanunlarını tərtib etmək tapşırıldı. Qüvvədə olan qanunların içindən “xalqın rifahı üçün faydalı olan və millətin ruhuna və ölkənin təbii şəraitinə cavab verən” qanunları seçib üzə çıxarmaq tələb olunurdu.

Öncə mühakimə üsulu və məhkəmə quruluşuna dair qanunlar məcəllələşdirilməli idi. Sonra isə ümumi qanunların qüvvədə olmadığı imperiya ərazisində yerli qanunlar hazırlanmalı idi.

Yeni Qanunnamənin altı hissəyə bölünməsi nəzərdə tutulurdu:

1. imperatorun hüquqi statusunu, onun hökumət orqanları və təbəələrlə münasibətlərini müəyyən edən “orqanik və əsaslı qanunlar”;
2. “hüququn ümumi əsasları və ya başlanğıcları”, yəni hüququn formaları, onun məkanda və zamanda qüvvəsi, qanunun təfsirinin prinsipləri, sanksiyaların siyahısı, şəxs, əşya, hərəkət və öhdəliyin, sahiblik və mülkiyyətin anlayışı, onları əldə etmə və xitamvermə üsulları;
3. şəxslərə, əşyalara, hərəkətlərə, öhdəliklərə, sahibliyə və mülkiyyətə aid ümumi mülki qanunlar;
4. cinayət qanunları və ədəb qaydaları nizamnaməsi;
5. qanunların icra olunma üsulları, onların təcrübədə tətbiqi, habelə məhkəmə quruluşu və mühakimə üsulu haqqında, məhkəmə prosesinin hissələrə bölünməsi haqqında qanunlar;
6. ölkənin ayrı-ayrı regionlarında mövcud olan xüsusi şəraitdə tətbiq olunan yerli qanunlar.

Məcəllələşdirmə işi Rozenkampfa həvalə olundu, lakin 1808-ci ildə komissiya-nın tərkibinə ədliyyə nazirinin müavini M.M. Speranski daxil edildi. Bu dəyişikliklərdən sonra komissiya Şuraya, idarə heyətinə və hüquq konsultantlar qrupuna bölündü. M.M.Speranski idarə heyətinin katibi oldu.

1810-cu ildə Dövlət şurasının təsis edilməsilə komissiya yenidən quruldu¹ və M.M. Speranski onun direktoru təyin olundu. Həmin ildə Dövlət Şurasına Mülki Qanunnamənin birinci hissəsinin hazırlıq layihəsi, bir qədər sonra isə ikinci hissəsinin layihəsi təqdim olundu. Fransız qanunvericiliyinin resepsiyası olduğundan hər iki hissə qəti tənqiddə məruz qaldı. Buna rəğmən Qanunnamənin üçüncü hissəsinin layihəsi 1812-ci ildə Dövlət şurasına təqdim olundu.

M.M.Speranski komissiyanın tərkibindən çıxdı və o, yenidən Ədliyyə nazirliyinin tabeliyinə keçdi. Qanunnamənin sistemi işlənilib hazırlanarkən 1649-cu il Məclis Qanunnaməsinə, Prussiya, Fransa və digər ölkələrin qanunvericiliyinə nəzər salındı.

1813-cü ildə Cinayət Qanunnaməsinin layihəsi, 1814-cü ildə isə Ticarət Qanunnaməsinin layihəsi hazırlandı. 1814-cü ildə Mülki Qanunnamənin üç hissəsi yenidən Dövlət şurasına təqdim olundu. 1815-ci ildə isə Şura qüvvədə olan Qanunlar Toplusu xülasəsinin tərtib olunmasını qərara aldı. Təqdim olunmuş layihə isə təsdiq olunmamış, onu hazırlanan toplu ilə razılaşıdırmaq məqsədəmüvafiq hesab olunmuşdur.

1821-ci ildə M.M.Speranski Dövlət Şurasının üzvü təyin olundu və ona komissiyanın işinə müvəqqəti rəhbərlik tapşırıldı. Mülki Qanunnamənin layihəsi üzərində iş bərpa olundu. 1823-cü ildə Ticarət Qanunnaməsi üzərində iş bərpa olunsada I Aleksandrın vəfatı komissiyanın işini dayandırdı.

Məcəllələşdirmə işi iki istiqamətdə aparıldı. Öncə Rusiya imperiyasının Tam Qanunlar Külliyyatı hazırlandı, daha sonra isə qanunların xronologiyasını əks etdirən Qanunlar Toplusu tərtib olundu.

Bütün hüquqi materialları iki hissəyə bölmək nəzərdə tutuldu: birinci hissə 1649-cu il Məclis Qanunnaməsindən tutmuş 12 dekabr 1825-ci ilə (I Nikolayın Manifestinə qədər) qədərki dövrün qanunvericilik aktlarını əhatə etməli, ikinci hissə isə 12 dekabr 1825-ci ildən cari dövrə aktları özündə ehtiva etməli idi.

Qanunvericilik aktlarının məhz 1649-cu il Qanunnaməsi dövründən götürülmə-

¹ 1810-cu ildən 1812-ci ilə qədər komissiya Dövlət Şurasının tabeliyində olmuşdur.

si təsadüf deyildi. Bu Qanunnamə əvvəlki bütün hüquqi materialları özündə birləşdirmişdir. Bundan sonra isə uzun müddət genişmiqyaslı sistemləşdirmə aparılmamışdır.

Xronoloji qanunlar külliyyatı ali hakimiyyət və hökumət orqanları tərəfindən verilmiş bütün qanunvericilik aktlarını (həm qüvvədə olan, həm də ləğv olunmuş) özündə birləşdirməli idi. Həmçinin, külliyyata məhkəmə presedentinə çevrilmiş və ya qəbul olunmuş qanunlara təfsir verilmiş məhkəmə qərarları, habelə tarixi cəhətdən əhəmiyyətli olan xüsusi qərarlar daxil edilirdi.

Beləliklə, 1826-cı ildə komissiya tərəfindən başlamış iş 4 ildən sonra başa çatdı. Böyük dövr ərzində çoxsaylı qanunvericilik abidələri və hökumət sərəncamları (sayı 53 mindən çox idi) nəzərdən keçirildi.

1830-cu ildə Tam Qanunlar Külliyyatının birinci nəşri işıq üzü gördü. Həmin ildən başlayaraq yeni qəbul olunmuş qanunlar daxil olmaqla Tam Qanunlar Külliyyatı fasiləsiz nəşr olunmaqda davam etdi. 1825-ci ildən 1881-ci ilə qədərki dövrün aktları 2-ci nəşri təşkil etdi. Üçüncü nəşrə 1881-ci ildən (imperator III Aleksandrın taxta oturduğu dövrdən) sonra verilmiş aktlar daxil olundu. Tam qanunlar külliyyatındakı aktların böyük bir qismi 1917-ci ilin oktyabrına (bolşevik çevrilişinə) qədər Rusiya ərazisində qüvvədə olmuşdur.

Tam Qanunlar Külliyyatının yaradılması Qanunlar toplusunun tərtibi ilə sıx bağlı idi. Tam Qanunlar Külliyyatının ikinci nəşri üçün hazırlıq mərhələsi idi. Külliyyata 330 mindən çox akt daxil edildi. Toplunun hər bir hissəsi (hüquq sahəsi) üzərində ayrıca iş gedirdi.

Qanunlar Toplusunun hər bir maddəsi üçün onun təfsirini verən, lakin qanun qüvvəsi daşımayan kommentari tərtib olunurdu. Topluya yalnız qüvvədə olan qanunlar daxil edildi ki¹, bunu da nazirliklər yanında xüsusi təftiş komitələri və baş idarələr yoxlayırdı. Bunun üçün tərtib olunmuş toplunun ayrı-ayrı hissələri (hüquq sahələri) həmin orqanlara göndərilirdi. 1832-ci ilin mayında təftiş başa çatdı.

1832-ci ilin yanvarında Dövlət Şurası Toplunun 15 cildini və Tam Qanunlar Külliyyatının 56 cildini müzakirə edib 1 yanvar 1835-ci il tarixindən Rusiya imperiyasının Qanunlar Toplusunun qüvvəyə minməsinə qərara aldı. Beləliklə, hələ II yekaterinanın başladığı iş nəhayət ki, başa çatdı. 1832-ci ildə dərc olunmuş Qanunlar Topusu 1835-ci ildən tətbiq olundu.

Rusiya İmperiyasının Qanunlar Topusu Tam Qanunlar Külliyyatı əsasında tərtib olunmuş qüvvədə olan qanunların sistemləşdirilmiş inkorporasiyası idi. Qanunlar Toplusunun işıq üzü görməsi hələ XVIII əsrin sonunda başlamış, lakin yalnız 1826-1832-ci illərdə başa çatmış məcəllələşdirmə işini yekunlaşdırdı.

Yenilənmiş şəkildə Toplu dəfələrlə rəsmi olaraq nəşr olundu (1842, 1857-ci illərdə). Toplunun nəşrlərarası dövrlərində (bir neçə il ərzində) onun ləğv olunmuş və əlavə maddələri göstərilməklə davamları çıxmışdır. 1857-ci ildə Qanunlar Topusu tam şəkildə nəşr olunmamış, onun yalnız ayrı-ayrı cildləri yenidən işıq üzü görmüşdür. 1892-ci il natamam nəşrə 1864-cü il Məhkəmə nizamnamələrini özündə ehtiva edən 16-cı cild daxil edildi. Hərbi və hərbi-dəniz qanunları, eləcə də bir sıra digər qanunlar Qanunlar Toplusuna daxil deyildi.

Mütləqiyyət devrildikdən sonra bəzi qanunvericilik materialları yenidən işlənsə də, maddələrin böyük əksəriyyəti 1917-ci il bolşevik çevrilişinədək dəyişməz olaraq qaldı.

Qanunlar Toplusunun tərtibçiləri qanunvericilik aktlarını hüquq sahələrinə

¹ Bəzi qanunlar ixtisara salındı, bir-birinə zidd olan qanunlardan sonunculara üstünlük verildi.

uyğun şəkildə müəyyən sistem üzrə yerləşdirildilər. Toplunun 15 cildi çərçivəsində səkkiz əsas bölmə fərqləndirildi. 1842-ci ildə Qanunlar Toplusunun ikinci nəşri, 1857-ci ildə isə üçüncü nəşri dərc olundu². Bir çox cəhətdən feodal-təhkimçilik xarakteri daşıyan Qanunlar Toplusu həm də inkişaf etməkdə olan burjuaziyanın da maraqlarını müəyyən qədər nəzərə alırdı.

Beləliklə, rus hüququnun məcəllələşdirilməsi böyük tarixi əhəmiyyət kəsb etdi. Məcəllələşdirmə xüsusi qanunvericilik sahələrinin: cinayət, mülki və s. sahələrin formalaşmasına gətirib çıxardı ki, bu da hüquq sahələrinin yaradılmasında mühüm mərhələ oldu.

Məlum olduğu kimi, XIX əsrdən etibarən uzun müddət Azərbaycanın taleyi Rusiya ilə bağlı olmuşdur. Məhz həmin dövrdən başlayaraq Rusiyanın tərkibinə zorla qatılmış Şimali Azərbaycanın ictimai-siyasi və hüquqi həyatında nəzərəçarpan dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dəyişikliklər, hər şeydən öncə Azərbaycan ərazisində Rusiya idarəçiliyinin və qanunlarının tətbiqilə müşayiət olunmuşdur. Şimali Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin meydana gəlməsi və inkişafı da dövlət-hüquqi institutların dəyişilməsi və təkmilləşdirilməsi zərurətini ortaya çıxarmışdır.

Rus çarizminin müstəmləkəçilik siyasəti Azərbaycanın hüquqi inkişafına və qanunvericiliyinə öz təsirinin göstərdi. Bu siyasət çərçivəsində Azərbaycanda qanunvericiliyin ümumrusiya qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılması prosesi həyata keçirildi.

Rusiyanın Azərbaycana aid etdiyi mühüm qanunvericilik aktlarından biri 1831-ci ildə Dövlət şurasının Qafqaz administrasiyasının təqdimatı ilə təsdiq etdiyi “Məhkəmə və cəza, keçmiş tatar distansiyalarının, Yelizavetpol dairəsinin, müsəlman əyalətlərinin sakinlərinin və dağlı xalqların cinayətləri və xətaləri haqqında Qaydalar” idi. 1818-ci il Yermolov Əsasnaməsindən fərqli olaraq, 1831-ci il Qaydaları bəylərə, ağalara, mülüklərə və digər kənd rəislərinə nəinki polis, həm də məhkəmə funksiyaları verirdi. Belə ki, bəy və ağalar dələduzluq, əmlakın 5 manat məbləğindən az oğurluğu, sərxoşluq, özbaşınalıq, itaətsizlik və s. kimi əməllərə baxaraq onları həll etməyə səlahiyyətli idilər.

1831-ci il Qaydaları ağaların və digər kənd starşınalarının cinayət törətdiyi hallarda cəzalandırılması qaydasını nəzərdə tuturdu. Belə ki, əgər ağalar təbəqəsinin nümayəndəsi və ya onun qohumu oğurluqda, dələduzluqda iştirak edədisə, yaxud oğurluq əşyaları əldə edərdilərsə, cinayətin izlərini gizlədərdilərsə, vurulmuş zərərin miqdarından asılı olmayaraq təqsirkarlar tutduqları vəzifədən kənarlaşdırılırdılar. Təqsirkar kənd starşınalarının işi üzrə istintaqın aparılmasından sonra baş pristavlar istintaq materiallarını qubernatora və ya hərbi-dairə rəisinə təqdim edirdilər. Qubernator və ya hərbi-dairə rəisi istintaq materialları ilə tanış olaraq icra ekspedisiyası ilə birgə kənd starşınasının cəzalandırılması və onun digəri ilə əvəz edilməsi haqqında qərar çıxarırdı.

1831-ci il Qaydaları islam dindarlarının mənafeleləri ilə bağlı məsələləri də əks etdirmişdir. Hökumət dindarların etimadını qazanmağa cəhd göstərərək, bütün dindar şəxslərin əkin torpaqlarını və biçənəklərini onların ixtiyarında saxlamışdı. Dindarlar bu torpaqlara hələ Azərbaycanın müstəmləkəyə çevrilməsinədək malik idilər. Dövlətin Qafqaz dindarlarına münasibətdə tutduğu mövqe aşağıdakı nümunədə özünü aydın biruzə verir: “İslam dindarlarının yuxarı təbəqəsinin pula hərisliyi olmasa da şöhrətpərəsdirlər və onları, üzərində mənsəbinə və gördüyü işlərə müvafiq olaraq on-

² Bundan başqa altı natamam nəşr də (1833, 1876, 1885, 1886, 1887, 1889-cu illərdə) məlumdur.

ların ünvanına iltifatlı yazı ilə qeyd edilmiş qızıl və ya gümüşdən hazırlanmış mükafatlarla təltif etmək, aşağı təbəqəni isə pulla ələ almaq olar; mühümü isə onların xidmətlərini onları cismani cəzalardan azad etməklə mükafatlandırmaqdır” (2, c.2). Lakin 1831-ci il Qaydaları müsəlman dindarlarının məhkəmə səlahiyyətlərini daha da məhdudlaşdırdı. İndi şəriət məhkəmələri yalnız nikahın pozulması və vərəsəliklə əlaqədar işlərə baxa və onları həll edə bilirdilər.

Əvvəllərdə olduğu kimi, çəkişən tərəflər həm şəriət məhkəmələrinə, həm də Rusiya mülki məhkəmələrinə müraciət edirdilər. Bu müəyyən çətinliklər yaradır və bir sıra çatışmazlıqlarla müşayiət olunurdu. Çünki şəxs şəriət məhkəməsinin qərarından razı qalmadıqda mülki məhkəmələrə, yaxud əksinə, mülki məhkəmənin qərarından narazı olan şəxs şəriət məhkəməsinə müraciət edə bilirdi (3, c.2). Eyni mülki-hüquq münasibətlər Rusiya qanunu və şəriət qaydaları ilə müxtəlif cür tənzimlənirdi ki, bu da hakimlər tərəfindən özbaşına qərar çıxarılması üçün şərait yaradırdı. Hakimlər “Rusiya qanunları ilə şəriət qaydaları arasında ziddiyyətlərdən istifadə edərək, bu və ya digər qanunları rəhbər tutur, onlara istinad edir və hər iki halda qərar qanunla əsaslandırılırdı” (3, c. 236).

1831-ci il Qaydalarına uyğun olaraq hüquqazidd əməllər sadə xətalara, aztəhlükəli və ağır cinayətlərə (3, c. 236) bölünürdü. Oğurluq və dələduzluq yolu ilə əldə edilmiş əşyanın dəyəri 5 manata qədər olduğu hallarda müvafiq əməllər, sərxoşluq, özbaşnalıq, itaətsizlik, ədəbsizlik və s. xəta sayılırdı. Xətalara baxılması yalnız kənd başçılarının (bəylərin və ağaların) məhkəmə səlahiyyətlərinə aid idi.

Talanan əşyanın dəyərinin 5 manatdan 100 manata qədər olduğu hallarda, birinci və ya ikinci dəfə törədilən oğurluq və dələduzluq əməlləri aztəhlükəli cinayətlərə aid edilirdi.

1831-ci il Qaydaları dəyəri 5 manatdan 100 manatadək təşkil edən üçüncü dəfə törədilmiş oğurluq və dələduzluq; məbləği 100 manatdan artıq olan birinci dəfə törədilmiş oğurluq və dələduzluq; soyğunçuluq və adamöldürmə kimi ictimai təhlükəli əməlləri, habelə törədilməsinə görə soyğunçuluq və adamöldürmə kimi cinayətlərə görə nəzərdə tutulan məsuliyyətə uyğun cəzaların müəyyən edildiyi bütün digər cinayətləri ağır cinayətlərə aid edirdi. Ağır cinayət törətmiş təqsirkarlar yaşayış yerindən asılı olmayaraq, ümumi qanunlar əsasında mühakimə olunurdular.

Qaydalar yalan xəbərçiliyə görə məsuliyyət nəzərdə tuturdu. Belə ki, əgər istintaq nəticəsində şikayətdə ehtiva olunan faktların həqiqətə uyğun olmadığı və faktların şikayətçi tərəfindən qəsdən təhrif edildiyi (“yalançı şikayətçinin” əsaslandığı səbəblərdən asılı olmayaraq) aydınlaşarsa, həmin şəxs cəzaya məruz qalırdı.

Qarət formasında oğurluq etmiş şəxs, əgər oğurlanmış əşyaların məbləği 20 manatdan az olarsa, “Şəhər məhkəməsi haqqında” 1823-cü il Yermolov Əsasnaməsinə görə “iş evi”nə göndərilirdi və o, burada etdiyi cinayətlə vurduğu zərəri ödəyib qurtaranadək işləməli idi. Şəxs zərəri ödəməklə yanaşı, oğurlanmış əmlakın dəyərindən artıq olan müəyyən faizləri də ödəməyə borclu idi. Qarət formasında oğurluq təkrarən törədildiyi halda, təqsirkara “iş evi”ndə iki şallaq zərbəsi vurulduqdan sonra o, burada etdiyi cinayətlə vurduğu zərəri ödəyib qurtaranadək işləməyə və “iş evi”nin xeyrinə oğurlanmış əşyaların iqiqat dəyəri həcmində faiz ödəməyə borclu idi. Əgər bu əməl üçüncü dəfə törədilərsə, oğurlanmış əşyaların məbləği 20 manata qədər olduğu halda belə, yaxud bu məbləğdən artıq birinci dəfə törədildiyi zaman təqsirkar məhkəmədə mühakimə olunur və hökm çıxarılanadək həbsdə saxlanılırdı. Məhkəmənin hökmünə uyğun olaraq məhkum katorqa işlərinə cəlb edilirdi. Bu cəza tədbiri son-

radan şallaqlamaqla və rekruta vermə ilə əvəz edilmişdi. Hərbi xidmətə yararsız şəxslər Sibirə köçürülürdülər. Lakin rekruta vermə və Sibirə köçürmə bütöv bir ailəni onun başçısından məhrum edirdi ki, bu da ailə təsərrüfatının tənəzzülünə gətirib çıxarırdı. Adamları yuxarıda göstərilən cinayətləri törətməyə vadar edən əsas səbəb aclıq və sonsuz ehtiyaclar idi. Ona görə də, sonralar qərara alınmışdı ki, birinci dəfə törədilən qərət formasındakı oğurluğa görə, oğurlanmış əşyaların məbləği 20 manatdan artıq, lakin 100 manatdan az olduğu halda, təqsirkarlar məhkəmənin hökmü əsasında yalnız şallaq zərbəsi cəzasına məruz qala bilərdilər.

Göstərilən eyni əməlin ikinci dəfə törədilməsinə görə (talan edilmiş əşyaların məbləğinin 20 manatdan artıq, lakin 100 manatdan az olduğu qərət formasında oğurluğa görə), təqsirkar məhkəmənin hökmü ilə şallaq cəzasına məhkum edilir, yaxud rekruta verilir və ya Sibirə sürgün olunurdu. Dələduzluq əməlinin birinci dəfə törədildiyi və ələ keçirilmiş məbləğin 20 manatdan az olduğu halda, təqsirkar zərəri ödəyib qurtaranadək “iş evi”ndə işləməli idi. Həmin əməlin ikinci dəfə törədildiyi və bu zaman məbləğin 20 manatdan az olduğu halda təqsirkar həbs olunur və ona yemək verilməsi qadağan edilir, yalnız su və çörək verilməsi nəzərdə tutulurdu. Bundan sonra təqsirkar zərəri ödəyib qurtaranadək, habelə ələ keçirilmiş əşyaların məbləğinə bərabər “iş evi”nin xeyrinə həmin məbləği ödəyəndək “iş evi”ndə çalışırdı. Üçüncü dəfə törədilən və məbləği 20 manata qədər olan dələduzluğa görə təqsirkar 3 gün ərzində “çörək və su ümidinə” qalır, sonra isə zərəri ödəyəndək, habelə “iş evi”nin xeyrinə dələduzluq yolu ilə ələ keçirilmiş əşyaların ikiqat dəyərini ödəyib qurtaranadək burada işləyirdi.

831-ci il Qaydalarına uyğun olaraq mühakimə icraatı rus dilində aparılırdı. Zərurət yarandıqda məhkəmə iclasında tərcüməçi iştirak edə bilərdi. Prosesdə tərəflərdən biri rus dilini bilməyən yerli sakin olduğu halda məhkəmənin iş üzrə çıxardığı qərar yerli dilə tərcümə edilməli idi. Bundan başqa, Qaydalar ana dilində şikayət yazmaq, iddia vermək hüququnu nəzərdə tuturdu.

Azərbaycan əyalətlərində, dairə və distansiyalarında komendant idarəçilik sisteminin tətbiqi ilə əlaqədar müsəlman hüquq normaları tədricən ümumrusiya qanunları tərəfindən sıxışdırılırdı. 1831-ci il fərmanı ilə cinayət işləri qəti olaraq şəriət məhkəmələrinin yurisdiksiyasından götürülmüşdür. Şəhər və əyalət məhkəmələrində işlərə baxılması və həlli zamanı yerli adətlər və Rusiya qanunları tətbiq edilirdi.

Sosial-iqtisadi münasibətlərin inkişafı, habelə inzibati dəyişikliklərin və məhkəmə dəyişikliklərinin tarixən təşəkkül tapmış yerli şəraitə uyğun gəlməməsi çar hökumətini Azərbaycanda və bütövlükdə Cənubi Qafqazda bilavasitə idarəetmə və məhkəmə strukturlarının təkmilləşdirilməsinə duyulan ehtiyacla əlaqədar olaraq mütəmadi şəkildə yeni normativ aktlar qəbul etmək məcburiyyətində qoyurdu. Bu xüsusda 1840-ildə “Zaqafqaziya diyarının idarəçiliyi üzrə təsisat” adlı qanunun hazırlanması və qəbul edilməsi və onun əsasında yerli islahatın – Zaqafqaziya, o cümlədən də Azərbaycanda məhkəmə-inzibati islahatının həyata keçirilməsi qeyd etdiyimiz məsələlərin həllinə yönəldilmiş bir addım idi.

Cinayət hüquq normaları Rusiya imperiyasının Qanunlar Toplusunun XV cildinin birinci kitabında öz ifadəsini tapdı. Kitab 11 bölmədən, bölmələr fəsillərdən, sonuncular isə maddələrdən (765 maddə var idi) ibarət idi. Burada ilk dəfə olaraq Ümumi və Xüsusi hissə fərqləndirildi.

Qanunlar Toplusunun XV cildi rus cinayət hüququnun inkişafında və onun sistemləşdirilməsində əlamətdar tarixi hadisə olsa da burada uzlaşdırılmamış və zid-

diyyətli norma və maddələr kifayət qədər idi. Qanunlar Topplusunun dərcindən sonra onun geriliyi açıq-aşkar özünü biruzə verdi. Ona görə də 1836-cı ildə yeni cinayət qanunnaməsinin yaradılması üzrə iş başladı: dəyişən situasiya köhnə normalara yenidən baxılmasını tələb edirdi.

Cinayət hüququnun yeni məcəllələşdirilməsinə rəhbərlik M.M. Speranskiyə tapşırıldı, lakin yeni cinayət məcəlləsinin hazırlığı üzrə iş onun ölümündən sonra başa çatdı. 1845-ci ildə “Cinayət və islah cəzaları haqqında Qanunnamə” imperator I Nikolay tərəfindən təsdiq olundu və 1846-cı ildə qüvvəyə mindi. Bu Qanunnamə ən iri məcəllələşdirilmiş cinayət qanunu idi.

Yeni məcəllə “Cinayət və islah cəzaları haqqında Qanunnamə” adlandırıldı. Qanunnamə bölmələrə, bölmələr fəsilərə, fəsillər isə maddələrə bölündü (cəmi 2224 maddə var idi). Yeni məcəllədə 1832-ci il qanunları ilə müqayisədə maddələrin sayı üç dəfə çox idi. 1 may 1846-cı ildən sonra baxılmış işlər üzrə məhkəmə orqanları öz hökmlərində yalnız yeni Qanunnamənin normalarını rəhbər tutmalı idi.

Qanunnamədə müəyyən olunmuş imtiyazlara uyğun olaraq silki yanaşma üstünlük təşkil etməkdə davam edirdi. Qanunnamənin başlanğıcında Ümumi hissəyə aid normalar ifadə olunmuşdu. Burada cinayətlə xəta arasında dəqiq fərq göstərilmişdi. “Cinayət və ya xəta” dedikdə həm qanuna zidd əməlin özü, həm də cinayət və islah cəzasının qorxusu altında qanunun göstərişini icra etməmək” anlaşılırdı. Yalnız 1848-ci ildə cinayətlə xəta bir-birindən fərqləndirildi. Məsuliyyətə cəlb etmə müddəti yalnız cinayətlər üçün nəzərdə tutuldu. Qanunnamədə təqsirin formaları, cinayətin edilmə mərhələləri, iştirakçılığın növləri, təqsiri yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar, cinayət məsuliyyətini istisna edən hallar göstərildi. Qanunu bilməmək məsuliyyətdən azad etmirdi.

1845-ci il Qanunnaməsi məsuliyyəti aradan qaldıran əsasları sadalayır: təsadüf, azyaşlılıq (10 yaşa qədər məsuliyyət istisna olunurdu, 10 yaşdan 12 yaşadək isə məsuliyyət şərti idi), anlamazlıq, hafizəsizlik, səhv (təsadüfən və ya aldatma nəticəsində), məcburiyyət, rəfedilməz qüvvə, zəruri müdafiə.

Qanunnamə subyektiv cəhətin qəsd və ehtiyatsızlıq formalarını fərqləndirdi: qəsdin əvvəlcədən düşünülmüş, qəfildən yaranan, əvvəlcədən düşünülmədən edilən növləri göstərildi; ehtiyatsızlıq cinayətləri nəticə ilə əlaqələndirildi: a) əməlin nəticələrini asanlıqla əvvəlcədən görə bilməməsi; b) zərərli nəticələri ümumiyyətlə əvvəlcədən görə bilməməsi.

Qanunverici cinayətdə iştirakçılığı fərqləndirdi: iştirakçıların əvvəlcədən əlbir olması və əvvəlcədən razılışmanın olmaması. İştirakçılar bəislərə, cinayət yoldaşlarına, yoldan çıxaranlara, təhrikçilərə, köməkçilərə, cinayətə yol verənlərə, cinayəti gizlədənlərə bölündü.

Cinayətlərin sistemi mürəkkəb idi və on iki bölməni əhatə edirdi. Bölmələr fəsillərə və hissələrə bölünmüşdü. Ənənəyə uyğun olaraq birinci yerdə din əleyhinə cinayətlər dururdu. Dövləti cinayətlərə xeyli diqqət verilirdi. İmperatora sui-qəsd, ona qarşı cinayət hərəkəti və hətta onu devirmək niyyəti belə bütün hüquq, imtiyaz və üstünlüklərdən məhrum olunmaqla ölüm cəzası ilə cəzalandırılırdı. Üsyanda iştirak etmək üstündə də bütün hüquq, imtiyaz və üstünlüklərdən məhrum olunmaqla ölüm cəzası nəzərdə tutulmuşdu. Sonrakı bölmələr idarəetmə qaydası əleyhinə olan cinayətlərə, vəzifə, əmlak cinayətlərinə, ictimai vəziyyət haqqında qanunlara qarşı, özəl şəxslərin həyatı, sağlamlığı, şərəf və azadlığı, ailə və mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərə həsr olunmuşdu.

Ayrıca bölmələr idarəçilik əleyhinə olan cinayətlərə, vəzifə cinayətlərinə həsr olunmuşdu. Qanunnamədə “Fabrik və zavod adamlarının itaətsizliyinə dair” xüsusi müddəalar yer tapdı. Fəhlələrin mütəşəkkil çıxışları ciddi cəzalandırılırdı. “Bütün artel və ya yığın” formasında fabrik və zavod adamlarının zavod sahibinə və ya onu idarə edənə açıq-aşkar itaətsizliyi hakimiyyət əleyhinə üsyan kimi qiymətləndirilir və ölüm cəzası ilə cəzalandırılırdı. Tətil iştirakçıları da cəzalara məruz qalırdı.

Xüsusi bölmə “İctimai vəziyyətlərə dair qanunlara qarşı cinayət və xətalara” həsr olunmuşdu. Bu bölmə cəmiyyətdə insanların silki ayrı-seçkiliyini mühafizə edib göstərməklə silki hüquq və imtiyazların müdafiəsini nəzərdə tuturdu. Müəyyən silkə öz mənsubiyyətini hər hansı gizlətmə niyyətinə görə bütün hüquq, imtiyaz və üstünlüklərdən məhrum etməklə Sibirə sürgün cəzası tətbiq olunurdu. Cismani cəzalardan azad olunmayan şəxslər üçün isə həm də ondan iyirmiyədək qamçı zərbəsi nəzərdə tutulurdu. Bu bölmədə təhkimli adamların öz ağalarına qarşı cinayətləri göstərilirdi. Təhkimli kəndlilərin öz ağalarına qarşı çıxışları hökumət əleyhinə üsyan kimi qiymətləndirilirdi. Mülkədara qarşı hər hansı itaətsizlik təhkimli kəndli üçün çubuq cəzası ilə nəticələnirdi. Öz ağasından şikayət verən təhkimli kəndli 50 zərbəyədək çubuq cəzasına məruz qalırdı. Mülkədarın razılığı olmadan kəndlinin bir mülkədarkan digərinə keçməsinə və “bir vəziyyətdən digər vəziyyətə” keçməsinə görə 30-dan 60 zərbəyədək çubuq cəzası tətbiq olunurdu.

Qanunnamədə özəl şəxslərin həyatı, sağlamlığı, azadlığı və ləyaqəti əleyhinə cinayətlərə həsr olunmuş müddəalar xüsusi bölmə təşkil etdi. Qəsdən adam öldürmə cinayətinə görə bütün hüquq, imtiyaz və üstünlüklərdən məhrum etməklə ömürlük və ya uzun müddətə katorqaya sürgün cəzası verilirdi.

Geniş bölmə özəl şəxslərin mülkiyyəti əleyhinə olan cinayətlərə həsr olunmuşdu. Silahlı adamlar tərəfindən özgənin daşınmaz əmlakını (torpağı, evi və s.) zorakılıqla ələ keçirməyə görə bütün hüquq, imtiyaz və üstünlüklərdən məhrum etməklə Sibirə sürgün cəzası təyin olunurdu. Yaşayış evini qəsdən yandırmaq üstündə bütün hüquq, imtiyaz və üstünlüklərdən məhrum etməklə 8 ildən 10 ilədək qalada katorqa işlərinə sürgün cəzası verilirdi. Bina kilsəyə, imperatora və ya onun ailə üzvlərinə məxsus olduqda cəzanın həcmi bir qədər də artırılırdı. Soyğunçuluq və quldurluq bütün hüquq, imtiyaz və üstünlüklərdən məhrum etməklə müxtəlif müddətlərə və ya ömürlük qalalarda, zavodlarda, mədənlərdə katorqa işlərinə sürgün cəzası ilə cəzalandırılırdı.

Zadəganlar, ruhanilər, fəxri vətəndaşlar, birinci və ikinci gildiyanın tacirləri, digər xalqlardan olan feodallar damğa vurulmaqdan, qandallanmaqdan, çubuqla, qamçı ilə, dəyənəklə döyülmək cəzasından azad idilər.

Qanunnamədə cinayət və islah cəzalarının mürəkkəb iyerarxiyası müəyyən olundu. 35 dərəcəyə bölünmüş (ölüm cəzasından təlqinə qədər) 11 cəza növü fərqləndirildi.

Cinayət cəzalarına: bütün hüquq, imtiyaz və üstünlüklərdən məhrum etmə və ölüm cəzası, bütün hüquq, imtiyaz və üstünlüklərdən məhrum etmə və katorqaya sürgün, bütün hüquq, imtiyaz və üstünlüklərdən məhrum etmə və Sibirə sürgün, bütün hüquq, imtiyaz və üstünlüklərdən məhrum etmə və Qafqaza sürgün. Bütün hüquq, imtiyaz və üstünlüklərdən məhrum etmə mülki ölüm anlamına gəlir: hüquq və üstünlüklərdən, mülkiyyətdən məhrum olunma, ər-arvadlıq, valideynlik hüquqlarına xitam vermə. Cismani cəzalardan azad olunmayan şəxslərə qamçı ilə döyülmə cəzası əlavə oluna bilərdi. Katorqaya məhkum olunmuşlar damğalanırdı. Onların alın və yanaq-

larında “kat” sözü (katorqa çəkən adam) vurulurdu.

Ölüm cəzası boğazdan asma yolu ilə həyata keçirilirdi. Bununla belə bəzi kateqoriya şəxslər üçün ölüm cəzası daha yüngül cəza ilə əvəz edilmişdi. Belə ki, 17 yaşa qədər olan yeniyetmələrə bu cəza 8 ildən 12 ilədək həbsxana cəzası ilə əvəz olunmuşdu. 17 yaşdan 21 yaşadək olan şəxslər üçün isə ölüm cəzası əvəzinə müddətsiz katorqa işlərinin verilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

İslah cəzaları sırasında bütün xüsusi hüquq və imtiyazlardan məhrum etmə və Sibirə sürgün, islah həbs bölmələrinə vermə, başqa quberniyalara sürgün, həbsxanada, qalada saxlama, həbs, məhkəmə qarşısında töhmət, məhkəmə və ya vəzifəli şəxs tərəfindən edilmiş məzəmmət və təlqin, pul tənbehi göstərildi. Bütün xüsusi hüquq və imtiyazlardan məhrum etmə dedikdə - fəxri titullardan, zadəganlıqdan, rütbələrdən, fərqləndirici nişanlardan, xidmət etmək, qıldiyaya yazılmaq, şahid və qəyyum olmaq hüququndan məhrum etmə anlaşılırdı. Bəzi hüquq və imtiyazlardan qismən məhrum etmə cəzası da tətbiq olunurdu. Cismani cəzalardan azad olunmayan şəxslərə çubuqla döymə cəzası əlavə oluna bilərdi.

Beləliklə, cəzalar əsas, əlavə və əvəzedici cəzalara bölündü. Əsas cəzaların 11 növü məlum idi, ardınca əlavə cəzalar gəlirdi (hüquqlardan məhrum etmə, peşmanlıq, müsadirə, qəyyumluğu təsis etmə, polis nəzarətinə vermə, müəyyən işlə məşğul olmağı qadağan etmə), əvəzedici cəzalar əsas cəzaları əvəz edə bilərdi. Bütün bu cəzalar ümumi xarakter daşıyırdı.

Bununla yanaşı xüsusi cəzalar (xidmətdən kənarlaşdırma, vəzifədən kənarlaşdırma, xidmətdə aşağı salma, töhmət, məvacibdən çıxma, məzəmmət) və müstəsna cəzalar (xristian dəfnindən məhrum etmə, vərəsəlik hüququndan qismən məhrum etmə) fərqləndirildi.

Oğurluq cinayəti üstündə cinayətin törədilmə hallarından asılı olaraq sürgün, “iş evi”ndə saxlama, islah həbs rotasına göndərmə və çubuqla döymə cəzası verilirirdi.

Beləliklə, hələ XIX əsrin birinci yarısında burjua prinsipləri (“qanunda nəzərdə tutulmayan əməl cinayət deyil,” “qanundan kənar cəza yoxdur,” cinayət anlayışının formalaşması, cinayət tərkibinin hüquqi əlamətlərinin qanunvericilikdə göstərilməsi, ümumi və xüsusi hissələrin fərqləndirilməsi və b.) cinayət hüququna daxil olmağa başladı. Qanunvericiliyin məəllələşdirilməsi bu prosesə xeyli kömək etdi.

Məlum olduğu kimi, XIX əsrin ikinci yarısı Rusiyada tarixi hadisələrlə zəngin olmuşdur. Burjua münasibətlərinin inkişafı cəmiyyəti və dövləti yeni şəraitə uyğunlaşdırmaq zərurəti yaradırdı. Bu baxımdan 1861-ci ildə təhkimçilik hüququnun ləğvi, ardınca isə dövlət islahatlarının aparılması¹, hüquqda baş verən dəyişikliklər təsadüfi deyildi. Həmin dövrdə aparılmış islahatlar feodal hüququnun burjua hüququna keçməsi yolunda atılmış mühüm və ciddi addım idi. Hüququn burjua prinsipləri əsasında qurulması və cinayət-hüquq institutlarının inkişaf etdirilməsi (cismani cəzaların əxlaq normalarına zidd hesab olunması, cinayətin qanuna zidd əməl olması, həmin qanun qarşısında bərabərliyi, ölüm cəzasının məhdudlaşdırılması, cinayət tərkibinin əlamətlərinin daha dəqiq işlənilməsi və s.) yeni şəraitdə də davam etdi. Bununla belə, feodalizmin qalıqları (məs., silki yanaşma, obyektiv təqsirləndirmə) hələ də ləğv olun-

¹Dövlət islahatlarından biri 1864-cü il məhkəmə islahatı olmuşdur. Həmin ildə məhkəmə islahatlarının əsas aktları təsdiq olunub qüvvəyə mindi. Bunlar Məhkəmə divanxanaları təsisatı, Cinayət mühakimə icraatı Nizamnaməsi, Mülki mühakimə icraatı Nizamnaməsi, Barişdırıcı hakimlər tərəfindən verilən cəzalar haqqında Nizamnamə idi.

mamışdı.

İslahat dövründə qanunvericilik fəaliyyətinin xeyli fəallaşması onun sistemləşdirilməsinin zəruriliyini ön çəkdi ki, bunu da ilk növbədə burjuva münasibətlərinin inkişafı ilə izah etmək olar. Verilən qanunların həcmi xeyli artdı. Məhz bu dövrdə (1881-ci ilə qədər) ikinci tam qanunlar külliyyatının, 1881-ci ildən sonra isə üçüncü külliyyatın verilməsi davam etmişdir. Bu iki yeni topluya daxil edilmiş islahat dövrünün qanunları qırx cild təşkil etdi (bu isə on minlərlə qanun, xeyli sayda idarəçilik aktları demək idi).

Həmin dövrdə məcəllələşdirilmənin aparılması üçün əlverişli zəmin yaranmışdır. Belə ki, bu dövrdə dünya hüquq elmi xeyli inkişaf etmiş, M.M.Speranskinin rəhbərliyi altında məcəllələşdirmə təcrübəsi toplanmışdır.

İslahat dövründə dövlət hüququ, polis hüququ (bəzən buna inzibati-polis hüququ deyilirdi), maliyyə, mülki, cinayət, prosessual hüquq sahələri təşəkkül tapdı ki, bu da hüququn sistemləşdirilməsinin burjuva prinsiplərinin inkişafının göstəricisi idi.

Lakin hüquq sahələrinin geniş məcəllələşdirilməsi (prosessual hüquq istisna olmaqla) keçirilmədi. Məhkəmə islahatı dövründə iki məcəllə - Mülki mühakimə icraatı Nizamnaməsi və Cinayət mühakimə icraatı Nizamnaməsi qəbul olundu. Yalnız 80-ci illərin əvvəlində mülki və cinayət hüququnun məcəllələşdirilməsinə cəhdlər edildi. Mülki Qanunnamə layihəsi XIX əsrin sonuna yaxın hazırlansa da, baxılmadı.

İslahata qədərki dövrdə keçirilmiş məcəllələşdirmə materialları əsasında ikinci və üçüncü Tam Qanunlar Külliyyatı dərc olundu. İslahat dövrünün yenilikləri də Qanunlar Külliyyatına daxil edildi. 1857, 1866 və 1885-ci illərdə islahat dövrünün qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılmış Cinayət və islah cəzaları haqqında qanunnamənin yeni redaksiyaları qüvvəyə mindi. Yeni Cinayət Qanunnaməsinin layihəsi isə 1895-ci ildə hazırlanmış və 1903-cü ildə sonuncu Rusiya imperatoru tərəfindən təsdiq olunmuşdu. Qanunnamənin qüvvəyə minməyi xüsusi çar sərəncamı ilə olacağı bildirildi. Lakin belə sərəncam verilmədi. Onun yalnız bir bölməsi – dövləti cinayətlər haqqında bölməsi qüvvəyə mindi.

Lakin burjuva hüquq prinsipləri islahat dövrünün qanunlarında (əsasnamələrdə), çoxsaylı sonrakı aktlarda inkişaf etməkdə davam edirdi. Belə prinsiplərin inkişaf etməsində qanunların təfsiri, ayrı-ayrı işlər üzrə izahat və qərarların verilməsi ilə məşğul olan Senat müəyyən rol oynayırdı.

Bununla belə, Qanunlar Toplusu, 1845-ci il Cinayət və islah cəzaları haqqında Qanunnamə (1866-cı il, sonra isə 1885-ci il redaksiyalarında) və s. kimi XIX əsrinin birinci yarısı dövrünün məcəllələşdirmə aktları qüvvədə qalmaqla davam edirdi. 1885-ci il redaksiyasındakı Qanunnamədə maddələrin sayı xeyli azaldılmış, yeni tərkiblər daxil edilmiş, köhnə məcəllənin ayrı-ayrı müddəaları dəqiqləşdirilmişdir¹. Eyni zamanda 1885-ci il Qanunnaməsinin əsasını köhnə prinsiplər təşkil etməkdə davam edirdi.

Beləliklə, XIX əsrin ikinci yarısında Rusiyada islahataqədərki dövrün feodal hüququnun əsas məcəllələri qüvvədə qalmaqla davam edirdi ki, bu da ictimai inkişafın real tələblərini kifayət qədər əks etdirmirdi.

İslahat dövrünün cinayət hüququnda, digər sahələrdə olduğu kimi, ümumi qanunlarla yanaşı xüsusi qanunlar da qüvvədə idi. Ümumi cinayət qanunlarına 1885-ci il Qanunnaməsi və islahat dövründə verilmiş bir çox ayrı-ayrı qanunlar aid idi.

¹Burada 180 növ cəza və 2 minədək cinayət tərkibi nəzərdə tutulmuşdu.

Xüsusi qanunlar Barışdırıcı hakimlər tərəfindən verilən cəzalar haqqında Nizamnamə (1864-cü il), Cəzalar haqqında Hərbi (1875-ci il) və Hərbi-dəniz (1886-cı il) Nizamnamələri təşkil etdi. Bu nizamnamələr ümumi cinayət məcəllələrinə daxil deyildi. Xüsusi qayda və qanunlar əsasında işlərə nahiyə məhkəmələri, zemstvo rəisləri tərəfindən baxılırdı.

İslahat dövründə yeni cinayət qanunnaməsini işləyib hazırlamaq zərurəti Qanunlar Toplusunda mövcud olan bir sıra ciddi çatışmazlıqlardan irəli gəlirdi. Bunlara ziddiyyətlər, sanksiyaların qeyri-müəyyənliyi və cəzaların dəqiq iyerarxiyasının olmaması aid idi.

1865-ci ildə Cinayət və islah cəzaları haqqında Qanunnamənin Barışdırıcı hakimlər tərəfindən verilən cəzalar haqqında Nizamnamə ilə uzlaşdırmağa cəhd edildi. 1885-ci il redaksiyasında Qanunnaməyə bir sıra qanunvericilik aktları: hökmdarı təhqiretmə haqqında (1882-ci il), partlayıcı maddələr haqqında (1882-ci il), fəhlə və kənd təsərrüfatı işçiləri haqqında (1886-cı il) və s. daxil idi. Lakin ziddiyyətlər, nəzəri ümumiləşdirmələrin olmaması bu redaksiyada da qalmırdı. Bundan başqa, analogiya institutu bu qanunnaməyə daxil edilmişdir.

Beləliklə, XIX əsrin ikinci yarısında Rusiyada cinayət hüququnun mənbələrini Qanunlar Toplusu, Cinayət və islah cəzaları haqqında Qanunnamə (1885-ci il redaksiyasında), Barışdırıcı hakimlər tərəfindən verilən cəzalar haqqında Nizamnamə (1864-cü il), Hərbi-cinayət Məcəlləsi (1875-ci il), Hərbi-dəniz Nizamnaməsi (1886-cı il) təşkil etdi.

İslahat dövrünün cinayət hüququnda kilsənin təsiri qalmaqda davam edirdi. Məs. Cinayət Qanunnaməsi bir sıra kilsə qaydalarını pozmaq üstündə dünyəvi adamlara kilsə tövbəsi, özünə qəsd edənlərin xristian dəfnindən məhrum edilməsi nəzərdə tutdu. Ruhanilər tərəfindən törədilən az əhəmiyyətli cinayət və xətalara görə kilsənin yurisdiksiyası daha geniş idi. Kilsə öz din xadimlərini etibarsız nikah bağladığına görə, vəzifə borclarını pozmaq üstündə, təhqirə, savaşıqanlığa görə cəzalandırırdı. Hələ Məclis Qanunnaməsi dövründən başlayaraq Rusiya dövləti din və kilsənin cinayət-hüquq mühafizəsini təmin edirdi. 1903-cü ilə qədər kilsə cəzaları (tövbə, monastırda saxlama) tətbiq olunmaqda davam etdi.

Qanun cinayətlərin üç kateqoriyasını fərqləndirdi: ağır cinayətlər (belə cinayətlərə görə ölüm cəzası, katorqa, sürgünlük cəzaları tətbiq olunurdu), cinayətlər (bu cür əməllərə görə cəza növləri qalada, həbsxanada, islah evində saxlama cəzaları idi), xətalər (belə əməllərə görə həbs, cərimə nəzərdə tutulmuşdu).

Qanunda adam öldürmə və digər cinayətlər törətmiş şəxslərin məsuliyyətini istisna edən hallar göstərilmişdi. Bunlara qanunu və ya əmri icra edərkən, hakimiyyətin icazəsi ilə və ya peşə borcunu yerinə yetirərkən, son zərurət və ya zəruri müdafiə vəziyyətində olarkən törədilən əməllər aid idi. Zəruri müdafiə halı həm öz rifahını, həm də başqa şəxslərin rifahını (həyatını, sağlamlığını, şərəfini, əmlakını) müdafiə edən zaman yarana bilirdi. Müdafiə hərəkətlərinin vurduğu zərər hücum edənin vura biləcəyi zərərdən çox olmamalı idi.

Cinayət məcəllələrində və digər qanunlarda cinayət tərkibinin hüquqi əlamətləri və cəzanın tətbiqi şərtləri işlənib hazırlansa da, bu proses hələ tam başa çatmamışdı, mübahisəli fikirlər qalmaqda davam edirdi.

Cinayət hüququnda öz əksini tapan burjua prinsiplərindən biri cinayətin anlayışı ilə bağlı idi. Bunlardan biri “qanunda göstərilməyən əməl cinayət deyil” prinsipi idi. Həmin dövrdə (XIX əsrin ikinci yarısında) cinayətə verilən anlayış göstərilən

prinsiplə bağlı idi. Cinayət, cəzalandırılması qanunla nəzərdə tutulmuş hərəkət və ya hərəkətsizlik kimi başa düşülürdü. Başqa sözlə, burjua prinsipi olan “qanundan kənar cinayət yoxdur” və “qanundan kənar cəza yoxdur” prinsipləri cinayətin formal əlaməti oldu. Beləliklə, elmi təfəkkürün, hüquqi düşüncənin çoxəsrlik inkişafının nəticəsi olaraq formalaşmış bu prinsip artıq Rusiya cinayət hüququnda öz yerini tutdu. Burada göstərildi ki, cinayət və xətalara görə cəzalar qanunun dəqiq göstərişləri ilə müəyyən olunur. Bu da “qanunda nəzərdə tutulmayan cəza yoxdur” prinsipinin Rusiya qanunvericiliyində özünə yol açmasının göstəricisidir. Bu prinsiplər xeyli dərəcədə administrasiyanın özbaşınalığını məhdudlaşdırırdı.

Eyni zamanda cinayət tərkibinin anlayışı və elementlərinin işlənib hazırlanması prosesi davam edirdi. Cinayət tərkibinə - ittiham sübut olunarkən zəruri elementlərin məcmusu kimi anlayış verilirdi. Ümumi və xüsusi hissə artıq dəqiq fərqləndirildi. Cinayət tərkibinin dörd elementi: subyekt, obyekt, qanunazidd hərəkət və təqsirin mövcudluğu müəyyən olundu. Lakin bu məsələlərdə fikir müxtəlifliyi, müəyyən çatışmazlıqlar var idi. Belə ki, çox vaxt cinayətin obyektini cinayətin predmetindən fərqləndirilmirdi, əməllə nəticə arasında səbəbli əlaqə müxtəlif cür izah olunurdu. Konkret cinayət tərkiblərində feodalizmin qalıqları özünü biruzə verirdi. Məsələn, cəza təyin olunarkən silki mənsubiyyət nəzərə alınırdı. Cinayətin subyektini 7 yaşa çatmış anlaqlı şəxs idi (1885-ci il redaksiyasında), 1903-cü ildən isə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək üçün yaş senzi 10 yaş müəyyən olundu. Subyektin yaşının cəzanın təyin olunmasına təsiri var idi. Belə ki, 21 yaşa qədər olan şəxslərə ölüm cəzası verilmirdi. 1903-cü ilə qədər hüquqi şəxslər də (məs. kəndli icması) cinayətin subyektini ola bilərdi.

İslahat dövründə hüquqda təqsir şəxsin öz hərəkətlərinin xarakterini dərk etməsi və ya dərk etmək imkanına malik olması kimi anlaşıldı. Qanunda təqsirin qəsd və ehtiyatsızlıq formaları fərqləndirilirdi. Qəsdin düzünə və yanakı növləri, ehtiyatsızlığın cinayətkarcasına özünəgüvənmə və cinayətkarcasına diqqətsizlik növləri, habelə təqsirsizlik prezumpsiyası məlum idi.

Cinayətin obyektini əhəmiyyətli məsələlərdən biri hesab olunurdu. Cinayətin obyektinin xarakterindən cəzanın ağırlığı asılı idi. Bununla belə, obyektin nəzəri cəhətdən tərifini verilmirdi. Hüquq normalarında yalnız konkret qəsd halları göstərilirdi. Cinayətin obyektinin qeyri-dəqiq izahı Qanunnamənin strukturuna da öz təsirini bildirirdi. Belə ki, 1885-ci il redaksiyasında olan Qanunnamədə bir sıra tərkiblər: valideynləri, qohumları öldürmə, savaşa zamanı adam öldürmə və başqa bu kimi cinayətlər arasında prinsipial fərq göstərilirdi.

Cinayətin obyektiv cəhəti dedikdə, cinayət cəzası ilə cəzalandırılan hərəkət və ya hərəkətsizlik anlaşıldı. Səbəbli əlaqə, cinayətlərin məcmusu, cinayət fəaliyyətinin mərhələlərinin anlayışları işlənib hazırlanırdı. Məhkəmələrdə cinayət işlərinə baxılarkən cinayətkar hərəkət (və ya hərəkətsizlik) ilə baş vermiş nəticə arasında səbəbli əlaqə araşdırılırdı.

Cinayət qanunlarında cinayətin inkişaf mərhələləri göstərilirdi. Bunlara: 1) qəsdə aşkar etmə və cinayətə hazırlıq; 2) sui-qəsd (cinayətə cəhd); 3) cinayətin baş verməsi aid idi. Bəzən ancaq niyyətə görə məsuliyyət nəzərdə tutulurdu. Məsələn, çar hakimiyyətinə qarşı bəzi cinayətlərdə adi niyyət belə cəzalandırılırdı³.

Cinayətə sui-qəsd dedikdə pis niyyəti həyata keçirməyə başlayan hərəkət başa

³Boş niyyətə görə cəza əsasən dövləti cinayətlərə görə nəzərdə tutulmuşdu.

düşülürdü və yalnız qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda cəzalandırılırdı. Qanunlar toplusu sui-qəsd mərhələlərə bölmür, lakin bitmiş cinayətlə müqayisədə sui qəsd hallarında yüngül cəza verilməsini məqsədə müvafiq sayırdı. 1885-ci il Qanunnaməsi sui qəsdin bitmiş və bitməmiş növlərini fərqləndirir və cəzanın ağırlığının sui qəsdin mərhələsindən asılı olduğunu bildirir. 1903-cü il Qanunnaməsində isə cinayətdən könüllü imtina nəzərdə tutuldu.

Əvvəlcədən düşünülmüş və qəflətən yaranan qəsd saxlanılmaqla qəsdən törədilən cinayətlərə affekt vəziyyətində və ya soyuqqanlılıqla törədilməsi əlavə olundu. Obyektiv təqsirləndirmə prinsipi geniş yayılmışdı. Təqsirin olub-olmamasından asılı olmayaraq bəzən cinayət faktının özü cəza tətbiq etməyə əsas verirdi.

“Barışdırıcı hakimlər tərəfindən verilən cəzalar haqqında nizamnamə”də ehtiyatsızlıqla törədilən xətalara və ehtiyatsızlıqla törədilən cinayətlərə görə cəzalar nəzərdə tutulmuşdu.

XIX əsrin 60-cı illərində (təhkimçilik hüququnun ləğvindən sonra) burju liberal cinayət-hüquq nəzəriyyəsi cismani cəzaları əxlaq normalarına zidd hesab etdi. “Cismani cəzaların öz məqsədlərinə nail olmadığı” göstərildi. Bununla əlaqədar, cismani cəzaların məhdudlaşdırılması və təcridən aradan qaldırılması həyata keçirildi. 1863-cü il fərmanı ilə qadınlar üçün cismani cəzalar, əlavə cismani cəzalar ləğv olundu, cinayətkarlara damğa və nişanların qoyulması qadağan edildi. Çubuq cəzasının tətbiqi məhdudlaşdırıldı. Müəllimlərə, ruhanilərə çubuqlama tətbiq olunmurdu. Çubuqla döymə cəzası orduda da ləğv olundu. Qanunnamə (1866-cı il redaksiyasında) çubuq cəzasını daha da məhdudlaşdıraraq onu bir cəza növü kimi yalnız nahiyyə məhkəmələrinin hökmləri üzrə tətbiq etməyi nəzərdə tutdu. Lakin 1869-cu il Hərbi nizamnaməsi çubuqlamanı intizam cəzası kimi saxladı. Azadlıqdan məhrum olunma yerlərində çubuq cəzası 1917-ci il Fevral burju-demokratik inqilabına qədər saxlanılmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, hələ XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda kapitalist münasibətləri təşəkkül tapmağa başlamışdır. Həmin əsrin ikinci yarısında isə bu proses daha da sürətlənmişdir. Belə bir şəraitdə “çar hökuməti bunu istəsə də, istəməsə də, o Azərbaycanın iqtisadiyyatını müstəmləkə istismarının yeni şəraitinə uyğunlaşdırmağa məcbur idi” (4, s.111).

Məhkəmə islahatı Azərbaycana məhkəmə nizamnamələrinin qəbulundan iki il sonra – 22 noyabr 1866-cı il tarixli “1864-cü il məhkəmə nizamnamələrinin Zaqafqaziya diyarında tətbiqi haqqında “Əsasnamə”nin verilməsi ilə şamil olundu (8). Məhkəmə nizamnamələri və o cümlədən Cinayət mühakimə icraatı nizamnaməsi Azərbaycanda xeyli istisnalarla tətbiq edildi. Barışıq məhkəmələrində mühakimə icraatını seçki yolu ilə deyil, inzibati rəhbərlik tərəfindən təyin edilmiş hakimlər həyata keçirirdilər. Hakimlərin tərkibində yerli əhəlinin nümayəndələri, demək olar ki, təmsil olunmamışdılar.

Beləliklə, XIX əsrdə Rusiyada həyata keçirilən məcəllələşdirmə işi müəyyən çatışmazlıqların mövcudluğuna rəğmən hüququn, o cümlədən cinayət hüququnun inkişafında mühüm mərhələ olmuşdur. Uzun illər boyu aparılmış işin nəticəsi olaraq yeni məcəllələşdirmə aktı hazırlanmış və qəbul olunmuşdu. Məcəllələşdirmə sayəsində uzun müddət ərzində toplanmış hüquqi aktlar sistemləşdirilmiş və yeniləşdirilmiş hala gətirilmişdir. Hüquq sahələrinin formalaşması yolunda mühüm addımlar atılmışdır.

Cinayət hüququ sahəsində məcəllələşdirmə nəticəsində ümumi və xüsusi his-

sələr müəyyən olunmuş, normalar müəyyən sistem üzrə yerləşdirilmişdir. Cinayət hüququnun inkişafında mühüm mərhələ “Cinayət və islah cəzaları haqqında Qanunnamə”nin qəbul olunması idi. Lakin bununla proses dayandırılmamış, cinayət qanunvericiliyinin yeni, islahat dövrünün şəraitinə uyğunlaşdırılması davam etmişdir. Nəticədə Qanunnamənin daha təkmil və yenidən işlənmiş redaksiyaları qəbul olunmuşdur.

Cinayət qanunvericiliyinin məcəllələşdirilməsi, onun yeni redaksiyalarının qəbul olunması bu sahədə kifayət qədər təcrübənin toplanmasına və qanunvericiliyin təkmilləşməsinə gətirib çıxarmışdır ki, nəticədə 1895-ci ildə yeni Qanunnamə layihəsi hazırlanmış və 1903-cü ildə təsdiq olunmuşdur. Bu təcrübədən sonrakı dövrlərdə də, o cümlədən də Azərbaycanda Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyət göstərdiyi dövrlərdə istifadə olundu.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA), F.45,46.
2. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (АКАК), Архив Главного Управления наместника Кавказского, тт. I-XII / Под ред. А.П.Берже. Тифлис: 1866-1904.
3. Rusiya Dövlət Tarix Arxivi. F. 1149.
4. İsmayilov X.C. XIX əsrdə Azərbaycanda məhkəmə sistemi. Bakı: Nurlan, 2004, 232 s.
5. Исмаилов Х.Дж. Организация и деятельность судебных органов в Азербайджане в XIX веке. М.: Высшая школа, 2003, 186 с.
6. Məlikova M.F. Nəbiyev E.Q. Müasir dövlət və hüquq tarixi. Bakı: 2003, 636 s.
7. Мильман А.Ш. Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX века. Баку: Азернешр, 1966, 318 с.
8. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е, Т. XLII. Ст. 43880.
9. Свод законов Российской империи. Изд. 1892 г. Т. 16. Ст. 1261-1282.
10. Юридическая энциклопедия / Под ред. М.Ю. Тихомирова. М.: 2007, 972 с.

КОДИФИКАЦИЯ УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В РОССИИ В XIX ВЕКЕ И ВОПРОСЫ ЕГО ПРИМЕНЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Э.Г.НАБИЕВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается кодификации и развитию уголовного законодательства в России в XIX в. Затрагиваются обстоятельства, вызвавшие необходимость в кодификации, говорится о результатах кодификационной деятельности, приведшие к появлению Полного Собрания Законов Российской империи и Свода Законов, развитию уголовного законодательства, его институтов, что нашло отражение в Уложении о наказаниях уголовных и исправительных. При этом акцентируется внимание на указанных вопросах в дореформенный и пореформенный периоды.

Кроме того, в работе обращается внимание на влияние кодификации русского уголовного права на развитие уголовного законодательства в Азербайджане, исследуются некоторые вопросы его применения.

**CODIFICATION OF CRIMINAL LEGISLATURE IN RUSSIA,
IN THE XIX CENTURY AND ISSUES OF ITS IMPLEMENTATION
IN AZERBAIJAN**

E.G.NABIYEV

SUMMARY

The given article is devoted to the codification and development of crime legislature in Russia in the XIX century. The urgency of codification, the results of the codification and compilation of uniform collection of rules of the Russian Empire and the Code of Laws are analyzed in the article. The development of criminal legislature, as well as its institutions reflected in the Code of criminal and corrective punishment is elucidated. The attention has been focused on the pointed questions during prereform and postreform periods.

Furthermore, the presented article illustrates the influence of the codification of Russian Crime Law upon the development of crime legislature in Azerbaijan, and studies some aspects of its implementation.